

7. A hagyományozódás folyamatának szociálpszichológiai jellemzői

*„Ami volt, ugyanaz lesz majd / és ami történt, ugyanaz fog történni, /
mert nincs semmi új a nap alatt. // Ha van is olyan dolog, /
amiről azt mondják, hogy új, / az is megvolt már régen, / megvolt már jóval
előttünk. // Nem emlékszünk az elmúltakra, / de ami ezután következik, /
arra sem fognak emlékezni, / akik majd azután lesznek.”*
(Préd 1,9–11)

7.1. STÁTUS ÉS SZEREPRENDSZER A KÖZÖSSÉG ÉLETÉBEN

Az egyes népcsoportokra jellemző népi tudás, különböző szokások, viselkedési minták a népcsoport kisebb csoportegységeiben a faluközösségekben, és ezen belül is, a faluközösséget alkotó legkisebb csoportokban, a családokban mintegy apáról fiúra öröklődnek. Már a legkisebb gyermeket is a család, közösségi elvárásoknak megfelelő élet- és értékrendje veszi körül, amit a felnövő gyermek szüleitől, nagyszüleitől, nagyobb testvéreitől (szocializációja révén) fokozatosan tanul meg. Faluhelyen nem ritka látvány, hogy néhány éves gyerek szüleivel, nagyszüleivel megy a mezőre, ahol neki még nincs komoly tennivalója, de játék gyanánt segít, felszólításra kisebb tennivalókat elvégez. Észrevétlenül válik belsővé (interiorizálódik) a munkavégzés szükségessége és elsődlegessége, valamint fejlődik önfegyelme. A gyermek a közösség különböző eseményein családtagjainak kíséretében és felügyeletével, a faluközösség többi tagjával együtt vesz részt, ahol viselkedési mintákat láthat. Ilyenkor figyelmeztetik, jelzik számára azt is, ha viselkedése nem megfelelő. Az egyén és a közösség közötti viselkedést szabályozó hatást nevezzük interakciónak: viselkedésünket már az is befolyásolja, ha egy másik személy lép tartózkodási területre. A legkisebb, viszont életünket leginkább meghatározó csoportban, a családban is rendkívül összetett és bonyolult interakciós rendszer működik, ami állandóan befolyással van a család minden tagjának a viselkedésére. A közösségre jellemző erkölcsi normák, viselkedési minták, valamint szokások átadásának és átvételével a folyamatát hagyományozódásnak nevezzük.

A hagyományozódás pszichológiai szempontból nem más, mint interakción keresztül megvalósuló szocializációs folyamat, amelynek közege az egyént magába foglaló elsődleges (primer) csoport, eszköze pedig a

kommunikáció. Szociálpszichológiai megfogalmazás szerint az elsődleges csoportot a tagok közötti közvetlen érintkezés, tartós kapcsolatok és együttműködés, valamint személyes érzelmek jellemzik. Az ember életében leginkább meghatározó elsődleges csoport a család. A másodlagos (szekunder) csoportban a tagok között általában szervezeti kapcsolat van, nem jellemző a közvetlen kontaktus és jelentéktelen az érzelmi kapcsolat. Egy moldvai faluközösségben a szocializációs folyamat jellemzői alapján szűkebb értelemben az együtt élő rokonokból álló család, tágabb értelemben a vérrokonok, házassági és műrokonok, valamint a szomszédság alkotják az elsődleges csoportot, a falubeli „*idegenek*” pedig a másodlagos csoportot.

A csoporttag számára, legyen elsődleges vagy másodlagos csoportban, a közösségben ellátandó szerepeit a csoportban elfoglalt helyzete, státusa határozza meg. A családban meglévő, hagyományosan kialakult rangsort és az ahhoz kötődő szerepeket az illető személyek neme és életkora, valamint a családíóvel való rokonsági viszonya határozza meg. Másodlagos csoportban a különböző szerepek a szerveződés során létrejövő státusukhoz kötődnek. A hagyományos faluközösségeket alkotó családokban, és az ezeket magukba foglaló, tágabb értelemben vett elsődleges csoportokban az élet minden területét átszöve szabályozza a tennivalókat a csoporthoz tartozók státus – szerep rendszere.

7.2. STÁTUS ÉS SZEREPRENDSZER A HALOTTAS RÍTUSOKBAN

Falubeli halálakor szinte az egész falu élete megváltozik: a közelebbi hozzátartozók, ismerősök már haldokláskor a beteg közelében vannak, a halálesetet jelző harangszó hallatán pedig a falubeliek, miután egymástól érdeklődve értesülnek a halott személyéről, már tudják, hogy mi a teendők. Halálesetkor az elsődleges csoporthoz tartozó személyek számára a rokonsági, illetve ismeretségi foknak megfelelő csoportstátusuk konkrét tennivalókat jelentő szerepeket ír elő, amittől csak alkalmatlanság esetén lehet eltekinteni. A másodlagos csoport tagjai pedig egyrészt a halálesetet követő szertartások és bizonyos események résztvevői, másrészt a rítusok megtartásának közösségi kontrollját is ellátják.

A beteg állapotának romlása és a hamarosan bekövetkező halálra utaló jelzések alapján a vér- és a házassági rokonok, a szomszédok és a falubeli ismerősök felkészülnek azokra a tennivalókra, amelyek a holttest felkészítésével, a lélek ellátásával és a túlvilágra vezető útjának biztosításával kapcsolatosak. A halottal kapcsolatos szokásrendszer előírja a közösségi elvárásoknak is megfelelő viselkedést és a lélekhit által meghatározott hiedelemcselekvéseket, ugyanakkor a személyenként különböző rokonsági

és ismeretségi viszonyoknak, státusoknak megfelelően kijelöli az egyes teendőket, szerepeket ellátók személyi körét. A rokonsági kapcsolatokban a legszorosabb köteleket a vérrokonság jelenti, amelynek a tagjait vérségi, genetikai kapcsolat köti össze. Házassági rokonság a házasságkötéssel jön létre, aminek révén a házasságot kötő személy és annak rokonsága kerül szorosabb-lazább kapcsolatba. A műrokonság vagy választási rokonság a kapcsolat jogi rögzítés nélküli létrehozására és az ezzel járó szerepek betöltésére irányuló felkérésen alapul. Ennek legjellemzőbb példája a keresztelői rokonság, amikor a felkért személyek keresztszülőként kerülnek a családba. A keresztszülő keresztgyermekének egész életét figyelemmel kíséri, segíti. A keresztszülők és a keresztgyerek szülei között a keresztszülősséggel a komaság kapcsolata jön létre.

A halottas háznál lakó vérrokonok és az özvegyen maradt házastárs számára tiltott minden tevékenység, ami a halott felkészítésével, a temetés előkészületeivel kapcsolatos. Ugyanígy nem végezhetnek más jellegű munkát sem. A haldokló, illetve a halott legközelebbi rokonainak (házastársának, gyermekeinek, szüleinek, valamint testvéreinek) csak azok a halotti rítusok megengedettek, amelyek a lélek távozásának könnyítését, kikísérését, valamint a lélek ártó erőktől való megóvását szolgálják: haldokláskor a haldokló kezébe foghatják a gyertyát, majd halála után a gyertyával kikísérhetik a távozó lelkét. (Magyarfalu kivételt jelent: csak akkor foghat a haldokló kezébe a gyertyát a legközelebbi rokon, ha nincs más személy a közelben.) Azokban a falvakban is a legközelebbi rokona viheti a gyertyát, ahol a mosdatást követően a mosdatóvizet gyertyával kísérve öntik ki. Pusztinában csak azokban a kivételes esetekben mosdatta és öltöztette a legközelebbi vérrokonnak számító személy a halottat, ha nagyon szegény volt, vagy a meghalt személy még életében meghagyta, hogy valamelyik közeli hozzátartozója készítse fel. (Ez utóbbira volt példa Pusztinán a Mórinc család esete, amikor a Mórinc testvérek édesanyja halála előtt meghagyta, hogy leányai mosdassák meg és öltöztessék fel halála után.) A halottal egy házban élő rokonok a temetéssel kapcsolatos szervezési teendőkre bekapcsolódhatnak ugyan, de a munkákban nem vehetnek részt. A temetést követő, valamint a negyven napos torra viszont a legközelebbi rokonok hívják el a temetésen, illetve a negyvenedik napon a halottért mondatott misén résztvevőket. A temetést követő napon megengedett számukra, hogy a lélek nyugalma érdekében ők mozgassanak meg mindent a házban. A halottas házban élő legközelebbi rokonok (halottnak a testvérei, szülei, felnőtt korú gyerekei, házastársa) számára sok a tiltott tevékenység, és annál kevesebb a megengedett teendő. A munkavégzésre vonatkozó tiltások a feladatok áthárításával tehermentesítik a mély gyászban levő rokonokat. A számukra megengedett teendők a lélek távozásának, túlvilágra vezető útjának megsegítésére és a lélek megóvá-

sara irányulnak: az ebben való részvételük pszichésen enyhíti gyászuk fájdalmát.

A halottnak nem a halottas háznál lakó közeli vérrokonai bizonyos tennivalókat elláthatnak, így részt vehetnek a holttest mosdatásában és öltöztetésében az elhunyt személy azonos nemű testvérei, gyermekei. Pusztinában, Diószényben és Magyarfaluban a halott testvérei és gyermekei közül a férfiak a sírgödör kiásásában, az asszonyok pedig a torra szánt ételek elkészítésében is segíthetnek. Klézsében lehetőleg a halott személy unokái közül választják ki a sírásókat és a koporsóvivőket. A vérrokonok által betölthető szerepek esetlegesen, alkalmatlanság, vagy bármilyen egyéb ok miatt másokkal helyettesíthetők.

A házassági rokonság kijelölt szerepköre szintén szűk terjedelmű. Magyarfaluban lehetőleg a sógor vagy a sógorasszony fogja a gyertyát a haladokló kezébe, és a halál beálltát követően a lélek kikísérésekor viszi azt. Felkérésre megmosdatják, és felöltöztetik a halottat. A halott sógorai közül kerülhetnek ki a sírásók, illetve Pusztinában és Magyarfaluban lehetőleg valamelyik sógorasszony irányításával és az ő szomszédasszonyainak közreműködésével készítik el a torra szánt ételeket. A halott vejei vagy menyei a halott felkészítésében, a temetés és a tor előkészületeinek szervezésében és a tennivalók irányításában vesznek részt. Diószényben a mosdatást és az öltöztetést is elvégezhetik abban az esetben, ha nem a halottas háznál laknak. Ebben az esetben a halott felkészítését saját szomszédai közül választott segítőkkel végzik. A vej vagy meny a negyven napos tor előkészítésében és lebonyolításában már minden kikötés nélkül bármilyen feladatot elláthat. Rokonsági kötődésük jellegéből adódóan, hiszen közeli hozzátartozók, mégsem vérrokonok, legfontosabb szerepük érzelmi töltésű: a halálesetet követően a negyven napos gyász lejártáig lehetőleg az özvegy mellett vannak, aki így megoszthatja velük gyászának fájdalmát.

A vérrokonok és házassági rokonok esetleges és nem kötelező érvényű szerepkörével szemben a műrokonsághoz tartozók részvétele a halott körüli teendőkben konkrétan meghatározott és széleskörű feladatokat jelent. Különösen igaz ez a keresztelési rokonságra, akik ugyanolyan mindennapos és közeli viszonyban vannak a családdal, mint a legközelebbi rokonok, de mivel nincsenek vérségi vagy együttélési kapcsolatban az elhunyttal, rájuk semmilyen tiltás nem vonatkozik. A keresztszülők keresztgyermekük halála esetén a mosdatástól a halott temetőbe viteléig szinte mindent elvégezhetnek. Keresztgyermekének halálakor a fűrösztés után a keresztanyja a maga által adott ruhácskákba öltözteti a gyermeket, és temetéskor ő az, aki a kicsi koporsót a hóna alatt kiviszi a temetőbe. Amennyiben a keresztszülők anyagi helyzete megengedi, akkor gondoskodnak a keresztgyermekük halotti torához szükséges alapanyagokról és

az ételek elkészítéséről. Fialat halott temetési menetében a koporsót szállító szekér mellett a halott lakodalmát jelképező virágospálcákat visznek. Magyarfaluban és Lábnyikban a szükséges színes szalagokat szintén a keresztanya adja azoknak a falubeli lányoknak, akiket felkért a virágospálcák elkészítésére. Az elbeszélések szerint családos ember halálakor Diószényben mosdatásra és öltöztetésre, Pusztinában sírásásra és a halott koporsóba tételére, valamint kereszt- és koporsóvívőknek gyakran a halott komáját kérik fel. Lábnyikban „nem abból az életből való” komának vesznek részt a torra szánt ételek elkészítésében. A keresztszülő halálakor, életkori alkalmasság esetén elsősorban a keresztgyerekek dolga, hogy a temetési menetben a templomi lobogókat és kereszteteket vigyék. Diószényben és Magyarfaluban a keresztlányok a lobogóvívők, a keresztfiúk pedig a koporsóvívők. A keresztelési rokonsághoz kapcsolódó szerepek abban különböznek a vér és házassági rokonság szerepeitől, hogy míg az utóbbiak olyan megengedő szerepek, amelyeket esetlegesen elláthatnak, addig a keresztelési rokonság tagjai számára szinte kötelezően ellátandó tennivalókat jelöl ki rokonsági státusuk.

A keresztelési rokonsághoz hasonlóan széleskörű szerepkörrel rendelkezik a szomszédság, azzal a különbséggel, hogy a keresztelési rokonok számára konkrétan kijelölt teendővel szemben a szomszédsághoz tartozó személyek gyakorlatilag minden halott körüli tennivalót elvégezhetnek, temetéssel, torral kapcsolatos előkészületi munkában részt vehetnek. A szomszédság körébe a háztól fölfele és lefele lakó három-négy családot számítják, akik között gyakran vannak távoli rokonok is. A szomszédokhoz fűződő viszonyt általában a mindennapos kapcsolat, az egymásrataltság és a gyakori kölcsönös segítségnyújtás jellemzi. Mindezek következtében a szomszédok is jól ismerik a környező családok mindennapjait, problémáit, így arra is alkalmasak, hogy szükség esetén bármilyen területen segítséget nyújtsanak. A szomszédok értesülnek először a beteg állapotának válságossá válásáról, így elsőként mennek a haldokló mellé. Gyakran a szomszéd fogja a szenvedő kezébe a gyertyát, ilyenkor az ő vezetésével kísérik ki a halott távozó lelkét. Magyarfaluban és Lészpeden gyakran a halott mosdatására vagy a koporsó elkészítésére, Klézsén pedig a sírásásra valamelyik szomszédot szokás felkérni. Ezek a feladatokat kívül azokat a tennivalókat is a szomszédok látják el, amelyeket a rokonsági státus által kijelölt személy alkalmatlansága miatt nem láthat el. Túl fiatal vagy kevés keresztgyerek esetén a hiányzó személyek helyére a szomszédok közül kérnek fel a keresztgyerekekhez hasonló korú fiatalokat lobogó- vagy koporsóvívőknek. Alkalmasság hiányában valamelyik szomszédasszony irányításával készítik el a torra szánt ételeket. Mindezekből kitűnik, hogy halálesetkor a szomszédok a legkülönbözőbb tennivalók elvégzésébe kapcsolódhatnak be, bármelyik rokonsági státushoz kötődő szere-

pet szükség esetén elláthatják, mintegy helyettesíthetik. A vérrokonságon, valamint házassági és műrokonságon belüli egyes státusok és az ezekhez kötődő, jól körülhatárolható szerepekkel szemben a szomszédság státusára a kompatibilitás jellemző: a szomszédok körébe tartozó személy bármely tennivaló ellátására felkérhető.

A rokonság és a szomszédság körébe nem tartozó falubeliek, az „*idegenek*” is elláthatnak bizonyos szerepeket. A halott felkészítésére gyakran falubeli szegények közül kérnek fel valakit. Magyarfaluban mindig ugyanazt a szegény asszonyt kérik fel a halottmosdatásra, csak az ő akadályoztatottsága esetében végzi a felkészítést a családdal közelebbi kapcsolatban levő személy. Nagyobb létszámú torok esetében gyakran hívnak olyan falubeli asszonyt főzni, akinek ebben nagy gyakorlata van, segítői a család már említett kapcsolatrendszeréből kerülnek ki. Ugyanígy a koporsó és a sírjel készítését is falubeli mesteremberre bízhatják. Fiala halott esetén a virágospálcát is elkészíthetik falubeli lányok. Az elhunyt nemének megfelelően olyan lányok, illetve legények is vihetik a koporsót, akik nem tartoznak feltétlenül a rokonsághoz.

Az eddigiekből látható, hogy a halott körüli teendőket elsősorban azok a különböző rokonok és szomszédok végzik, akik a család mindennapos életét is jól ismerik és közvetlen, személyes kapcsolatban vannak a családdal. A halottas család esetében azt a csoportot tekinthetjük elsődleges csoportnak, akik a konkrét teendőket, szerepeket a családhoz fűződő kapcsolatuk, nem pedig elsajátított, fizetésért végzett állandó szerepük miatt látják el.

A státus – szerep kapcsolat fontos meghatározója a hagyományozódás folyamatának. A faluközösség halottakkal kapcsolatos szokásrendszerét a közösség valamelyik tagja akkor kezdi megismerni, amikor kisgyerek korában szülei, nagyszülei magukkal viszik a torba, negyven napos „*asztalvetésre*” vagy halottak napjának estéjén tartott emlékező szoltározásra. Ezek az alkalmakon még többnyire passzívan szemlélődő gyermekek az esemény egy részét a szülőkkel, nagyszülőkkel együtt töltik, az idő másik részében a felnőttektől elkülönülő helyen, immár felügyelet nélkül vannak, ezáltal idővel elsajátítják az ilyenkor szokásos alapvető viselkedésmintákat. Pusztinában az 1992-ben tartott halottak napi emlékező szoltározáson és az 1993-ban tartott emlékező toron szombatúnó volt a gyermekek részvétele, illetve viselkedése: az esemény idejének nagy részét a kisebb gyermekek (nagy)szüleiik ölében, a nagyobbacsókák (nagy)szüleiik mellett töltötték, majd átmentek egy másik helyiségbe, illetve a gyerekek számára elhelyezett asztalhoz. Mindvégig a történések résztvevői voltak, miközben követték a felnőttek rítusait: még a legkisebbek is, szükség esetén segítséggel, keresztet vetettek, tartották a gyertyát. A külön helyiségben tartózkodó gyermekek halkán beszélgettek, viselkedésükkel véletlenül

sem zavarták meg a szomszédos szobában folyó zsolttározást. Búcsúzás-kor az Isten nevében kapott kalácsot, diót ők is megköszönték a már ismert formulával. A viselkedésminták és az alapvető rítusok ilyen formában történő elsajátítása után az évek múlásával a passzív részvételük fokozatosan aktivizálódik, rokonsági kapcsolataik révén egyre szélesebb szerepkörben válnak érintetté: a leányok virágospálcát készíthetnek, keresztgyerekként templomi lobogókat vagy koporsót kell vinniük. A hagyományozódás folyamatának alapját jelenti ez a mindig bővülő szereptanulás. A közösség fiatal tagja minden egyes halálesetkor más és más kapcsolatban áll a halottal, ennek megfelelően állandóan változó státushoz illeszkedő szerepet kell megtanulnia, és megfelelően ellátnia. Házasságkötésével bővülnek a rokoni kapcsolatai és ezzel egyidejűleg az ellátandó szerepek is. Felnőtt korára a legkülönbözőbb státus – szerep helyzeteket elsajátítva lesz képes arra, hogy adott esetben bármilyen tennivalót ellásson.

A másodlagos csoporthoz azok a falubeli személyek és szervezetek tartoznak, akik valamelyik eseménynél bekapcsolódnak a halottas rítusokba, és ezeken nem csak részt vesznek, hanem mintegy ellenőrzik a hagyományos szokásrendnek a közösségi elvárásoknak is megfelelő végrehajtását. A másodlagos csoport egyik meghatározó eleme a faluközösség azon tagjainak az összessége, akik a különböző eseményeken résztvevőként jelen vannak, és a közvéleményt képviselik. Ebben a szerepükben a részvétel mellett ellenőrzést is gyakorolnak, és a hagyományos szokásrendtől való eltérés esetén felhívják a figyelmet a nem megfelelő eljárásra. A figyelemfelkeltés történhet szóbeli megfogalmazással (verbális kommunikációval), vagy a tömeg által – a felháborodás hanghatásai révén – metakommunikációs formában. A közvélemény megnyilvánulásait, a hagyományos szokásrendtől eltérő eljárásra vonatkozó jelző szerepét jól példázza az a pusztinai eset, amit NYISZTOR Tinka írt le.⁷⁶ 1993 decemberében Pusztinában egy napon két haláleset volt, a pappal történt megállapodás szerint a két temetés időpontját egy napon (január 2-án), de eltérő időpontra tűzték ki. Ez utóbbit a pap az utolsó pillanatában önkényesen megváltoztatta, aminek következtében a később tervezett temetés előkészületei be sem fejeződtek, nem volt két temetésre való templomi kellék és hirtelen kellett koporsószállítót szekeret keríteni. A kereszt és lobogóvivők ki voltak jelölve, de csak nehezen tudtak megegyezni a kellenél kevesebb kelléken. A temetés gyakorlatilag botrányba fulladt, a hirtelen kerített szekér elé fogott patkolatlan tehének a jeges emelkedőn elcsúsztak, a gyászmenet tagjai tolták a halottas szekeret. A két menet összekeveredve, szekeret tolvá tragikomikus tömeggé vált, amelybe a veszekedések zajába, teme-

⁷⁶ Nyisztor 1997. 106–112.

téshez nem illő módon, de a kialakult helyzet miatt itt-ott már nevetés is vegyült. Az eset után két nappal ismét temetés volt a faluban, de ezt megelőzően levelet kapott a plébános: „Tisztelendő! Mű megfizessük, de csak úgy jöjjön el temetni, ha rendesen, becsületesen végez. Olyant, mind tennapelőtti temetés, mű es tudunk csinálni, beléjük a hótat egy zsákba, s beléovessük a gödörbe, eltemessük s kész. Bár [legalább] nem lesz ott az egész falu, hogy kacagjanak.”⁷⁷.

A másodlagos csoport másik meghatározó eleme az egyház, amely egyes moldvai falvakban gyakran avatkozik bele a hagyományok gyakorlásába. E tanulmánynak nem célja egyes moldvai katolikus papok ténykedését ismertetni, ezért csak az egyházi intézkedések kerülnek mintegy összefoglalásként megemlítésre, amelyek valamilyen formában hatást gyakoroltak a hagyományos szokásrendre. Több faluban elmondták, hogy bizonyos szokásokat (kalács elhelyezése a koporsóban, pallóvaszon terítése) pogány vagy ortodox szokásként megjelölve a pap tiltott meg.⁷⁸ Ezekben az esetekben az egyház mint szervezet ellenőrizte és változtatta meg az egyházhoz is tartozó közösség szokásait. Más esetben a pap nem annyira az egyházat, hanem azt felhasználva az állami politikát képviselve avatkozott közbe, s ez nemegyszer váltott ki felzúdulást a falvakban. A korábban már említett pusztinai esetben a sorozatos egyházi önkényeskedés miatt a plébános a falu többségével került szembe, aminek következtében a faluközösséghez tartozó személyek vették át az eltiltott deák szerepét, illetve körünk technikájának a hagyományos szokásrendbe építése segítette. Csak emlékeztetőként a pusztinai eset: a pap egyetlen magyar imádság elmondását is tiltotta a virrasztáson, és a falubeliek felháborodására a deák megjelenését is megtiltotta. Hiányát a falubeli előimádkozók magyarul vezetett zoltározásai pótolták, az ő távollétükben pedig az időközben elterjedt, magnetofonon rögzített hangfelvételek alapján zoltározta a halott mellett. Az említett események és jelenségek azt is érzékeltetik, hogy az utóbbi néhány év politikai, gazdasági változásai miként hatottak és épültek be a halottas szokások hagyományos rendszerébe. Az önkényeskedő egyházpolitika és a modernizáció nem feltétlenül kioltó hatással, hanem a szokásrendszert gazdagító, elmélyítő következményekkel járt.

⁷⁷ Nyisztor 1997. 111.

⁷⁸ A pallóvaszon tiltása azt eredményezte, hogy többen csak a házban, a nagy nyilvánosság kizárásával terítették le a földre, és csak ott vitték át fölötte a koporsót, mások pedig a leterítésre szánt mennyiséget Isten nevében adták. Ez utóbbi esetben is érvényes annak elősegítése, hogy a léleknek „legyen pallója”, de kimarad a lélek átjutásának a megkönnyítésére irányuló analógiás elősegítés. A holttestet az utóbbi esetben nem viszik át földre terített pallóvaszon fölött.

7.3. A MIGRÁCIÓ HATÁSAI A HALOTTAS SZOKÁSOK ÉS HIEDELMEK HAGYOMÁNYOZÓDÁSÁRA

A II. világháborút követően Baranya megye három községébe 990-en érkeztek hat moldvai faluból. Magyarfaluból 348-an, Pusztinából 270-en, Lábnikból 215-en, Lészpedről 100-an, Klézséből 54-en és Diószényből 3-an találtak új otthonra. Egyházaskozáron Magyarfaluból 60 családdal 348-an, Lábnikból 35 családdal 215-en és Klézséből 4 családdal 30-an telepedtek le. Az említett időpontban a faluban rajtuk kívül éltek még svábok, felvidéki magyarok, bukovinai székelyek és erdélyi magyarok. Egyházaskozár tarka képet mutató lakossági összetételével szemben Szárászon két sváb család kivételével csak moldvaiak voltak, ezek többsége is egyetlen moldvai községből származott: Pusztinából 40 családdal 270-en, Diószényből 1 családdal 4-en, Lészpedről 6 családdal 30-an és Klézséből 3 családdal 10-en érkeztek. Mekényesen, a másik két falutól eltérően, a falu összlakosságához képest nem volt olyan számottevő a Moldvából érkezettek száma: a Lészpedről származó 7 családban 50-en, Klézséből 3 családban 14-en telepedtek le.⁷⁹

A Baranya megyei moldvaiak körében a hagyományozódás folyamata eltért a szülőföld falvaiban jellemző törvényszerűségektől. Az Egyházaskozáron, Szárászon és Mekényesen letelepedett családoknak a korábbi rokonsági kapcsolatrendszere megbomlott és hiányossá vált, kulturális környezetük heterogénné vált. A három baranyai faluban élő moldvaiak elsődleges csoportbeli kapcsolatrendszere beszűkült, így a különböző tennivalókat, szerepeket ellátó személyeket már csak azért sem választhatták ki a rokonsági státusnak megfelelően, mert a hozzátartozók többsége Moldvában maradt. A kijelölt szerepet ellátó rokon hiányában sok esetben a szomszédokat sem kérhették meg, mert ott nem ritkán svábok, felvidéki magyarok éltek, akik a moldvaiak szokásait nem ismerték. A csángók hagyományos szokásrendjének bizonyos elemei nemcsak a környezetükben élő svábok, felvidéki és erdélyi magyarok eltérő hagyományai, hanem a hat moldvai település szokásaiban mutatkozó különbözőségek miatt is megváltoztak. Egyházaskozáron azok a moldvai szokások is hamar megszűntek, amelyek a környezetben élő, más moldvai községekből származók szülőfalvaiban nem voltak jellemzők. Ez utóbbi változásra példa lehet az a jelenség, ami a pusztinaiak egyik halottak napi szokásának szárászai továbbélésével és ugyanennek a szokásnak az egyházaskozári megszűnésével kapcsolatos. A pusztinaiak körében (Moldvában napjainkban is) jellemző halottak napi szokás szerint halottak napján a temetőben Isten nevében kalácsot, gyertyát és kis pohár pálinkát osztogatnak. A vizsgált hat moldvai faluban Pusztinán kívül napjainkban csak Lészpeden visznek

⁷⁹ Albert 1992. (kézirat)

italt a temetőbe, a háború előtti években azonban Magyarfalú kivételével a másik öt faluban is jellemző volt az ital osztogatása a síroknál Isten nevében. Egyházaskozáron a Magyarfaluból származók a velük egy faluban élő klézseiek és lábnikiak együttes lélekszámánál is jóval többen voltak. Ennek következtében a klézseiek és lábnikiak körében rövid időn belül megszűnt az ital temetőben való osztogatása, mert az nemcsak a velük egy faluban élő svábok, felvidéki magyarok és erdélyi származásúak körében nem volt szokás, hanem a szintén moldvai, Magyarfaluból betelepültek között sem. A szokás továbbéléséhez szükséges megerősítés vagy elfogadás nemcsak az idegen kultúrájú környezet tagjai, hanem ugyanazon népcsoporthoz tartozók köréből sem történt meg, így a szokás megszűnt.

Ezzel szemben Szárászon a két sváb családon kívül a faluban élő 303 moldvaiból 270-en voltak pusztinaiak, a többiek Diószényből, Lészpedről és Klézseiből származtak; az áttelepülésük előtt mind a négy faluban szokás volt halottak napján a temetőben ételt és italt osztogatni. Ennek eredményeként Szárászon az áttelepülést követően még az 1980-as évek elején is természetes volt, hogy halottak napján a temetőben kalácsot, gyertyát és pálinkát adjanak Isten nevében azoknak, akik hozzátartozójuk sírja előtt elmentek. A faluban nem volt olyan külső hatás, ami a szokás továbbélése ellen hatott volna, így a szokás évtizedekig fennmaradt. A két falu között mindössze hat kilométer a távolság. Az 1960-as évek végétől több szárászi család költözött a közeli, jobb infrastruktúrájú Egyházaskozárra. A tárgyalt szokást a Szárászról Egyházaskozárra beköltözött moldvaiak annak ellenére hamar elhagyták, hogy Szárászon még két évtizedig megtarthatták. Ennek oka már ismert: az Egyházaskozáron élő, pusztinaiaknál jóval nagyobb lélekszámú Magyarfaluból származó közösségben nem volt szokás. Egyházaskozáron és Mekényesen mindazok a kizárólag moldvaiakra jellemző szokások megszűntek, amelyeket a többségi környezetben ismeretlenségük miatt értetlenül fogadtak: megszűnt a pallóváson terítése és a halott nyitott koporsóban való kivitele a temetőbe. Megfigyelhető, hogy a Baranya megyében élő moldvaiaknak azokat a halottas rítusaikat kellett elhagyni, amelyek eltértek környezetük halottas szokásaitól és nagy nyilvánosság előtt zajlottak. A másodlagos csoport, a faluközösség mint többség és közvélemény akkor is ellenőrző, ezzel a szokás továbbélését megerősítő, vagy gátló szerepet tölt be, ha a másodlagos csoport származás szempontjából nem egységes.

Továbbélhettek azok a szokások, amelyek Moldvában általánosak voltak, s jellegüknel fogva a nem moldvai származású nyilvánosság kizárásával lebonyolíthatóak maradtak. Ezek közé tartozik a halottak napi asztalvetés, amit Moldvában napjainkban is az udvaron, Baranya megyében a nyilvánosság kizárásának szándékával a házban rendeznek. 1980–1985 között több alkalommal vehettem részt Egyházaskozáron halottak napi

asztalvetésen. Ezek az eseményeken a moldvaihoz képest kevesebben vettek részt, aminek oka az asztalvetés házban való megtartásának szükségessége, illetve a szűkebb kapcsolatrendszer. A körülmények megváltozása azonban sajátos, szokásalkalmat bővítő hatással is járt. A Baranya megyei csángók halottak napján gyakran több asztalvetést is tartottak: délután a faluban élő moldvai ismerősöknek, este pedig az ilyenkor meszsziről is hazalátogató családtagoknak. A szükségesnek tartott, Isten nevében adandó étel és italmennyiséget az egymás közötti Isten nevében adással, vagy az utcáról behívottak asztalhoz ültetésével igyekeztek a halott lelkéért juttatni.

Jellegükből fakadóan az eredetileg is zárt családi körben történő szokások maradhattak meg legtovább. Szülőföldjükön jellemző szokás szerint az egyházaskozári pusztinaiak és a Szárászon élő diószényi család tagjai egyaránt terített asztalt hagynak a halott hazatérő lelke számára annak ellenére, hogy a többi moldvai faluban ez nem volt szokás. A szokás Baranya megyei fennmaradását az tette lehetővé, hogy azt csak a szűk családi kör látja, így ellenzó véleménynel nem kell számolni.

A halott mosdatásával, öltöztetésével, a házban történő felravatalozásával és a temetőbe vitelével kapcsolatos, Moldvában napjainkban is élő hagyományos szokások Baranya megyében szinte egyik napról a másikra megszűntek amiatt, hogy a halálesetek többsége kórházban következett be, illetve a halottat a hazahozatala után azonnal ki kellett vinni a temető ravatalozójába. A kórházi halál ténye a virrasztás szokásait módosította, de nem szüntette meg. A hozzátartozók, a moldvai és az időközben jó ismerőssé váló más falubeliek a gyászoló családnál sötétedéskor ugyanúgy összegyűlnek, mint azokban az időkben, amikor a házban volt felravatalozva a halott. A házban a gyász jeleként ilyenkor is letakarják a tükröket. A ravatal hagyomány szerinti helyére ilyenkor egy széket tesznek, amire egy feszületet, egy szentképet és egy szál gyertyát helyeznek. A ravatal jelképes helyét a virrasztáson résztvevők a hagyományos rend szerint körbeülik, imádkoznak, és énekelnek a halottért a falubeli előimádkozó asszonyok vezetésével. A virrasztás, a megváltozott körülmények ellenére továbbra is lehetőséget ad a halott lelkétől való elbúcsúzásra, és a résztvevők jelenlétével, közreműködésével a gyászban való osztozásra, ezzel a gyászoló hozzátartozók lelki fájdalmának enyhítésére. A kórházi halál és a temető halottasházában kötelező felravatalozás miatt a hozzátartozókra nehezedő lelki terhektől való mentesülést érzékeltette az a kivételes eset, amiről 1995 februárjában Egyházaskozáron a klézsei származású Dávid Illésné lányával, Dávid Gizellával beszélgettem. Dávid Gizella 1946-ban Egyházaskozáron született. A Baranya megyei moldvaiak kapcsolatrendszerére is jellemző módon Gizella keresztapja a Szárászon élő, klézsei származású Benke János, keresztanyja pedig ennek felesége, a diószényi származású Benke Jánosné, a szárászi Róza néni. Dávid Gizellával folyta-

tott beszélgetésünkkor édesapja már két éve halott volt. A korábban említett kivételes helyzetre az adott alkalmat, hogy a halál tényét megállapító orvos a természetes halálra és az esti órákra való tekintettel engedélyezte a holttest háznál hagyását egy éjszakára. Beszélgetésünk közben érezhettem Dávid Gizella hangján azt a megindultságot, amit az a tény váltott ki, hogy azt az utolsó éjszakát édesapja mellett tölthette. Az 1990-es évek elején megadatott neki és a vele együtt levő hozzátartozóknak, hogy édesapjukat otthonukban készítsék fel az elhantolásra, egész éjszaka a ravatala mellett lehessenek: *„Apám meghalt, nem vótunk sokan itt. A testvéreim, meg egy pár szomszéd. Egész éjjel itt vótak. Itt vót apám is, csak reggel lett kivőve. (...) Egész éjjel itt vótak, nem vót se villany lekapcsolva, gyertyák égtek és imádkoztak. Nem vótunk sokan, de a halott nem lett egyedül hagyva.”* (Ek./D.G./1946.). Dávid Gizellával beszélgetve döbentem rá, hogy másként vehet búcsút az, aki az utolsó éjszaka még szeretett szülője ravatala mellett lehet, mint az, aki utoljára még életben látta s legközelebb az autóról leemelt koporsóban. Dávid Gizella a gyászában többek között testvéreivel osztozhatott. Klézsei származású szülők gyermekeként már Magyarországon született, rokonsági kapcsolatrendszerének áttekintése is tanulságos. Nyolc testvére közül öt Egyházaskozáron, a másik három Mágocson, Komlón és Dombóváron él. Elhunyt édesapjuk öccse Klézsen maradt, akinek gyerekei Klézsen, illetve erdélyi településeken laknak. Gizella szorosabb kapcsolatot a klézsei rokonsággal tart. Dávid Gizellának három keresztfia van, kettő Egyházaskozáron, a harmadik a nővérének a fia, aki Komlón lakik: *„Szét vagyunk szóróda.”*

A három Baranyai községbe, azaz idegen és heterogén kulturális környezetbe került csángók hagyományos szokásrendjének megváltozása, illetve egyes szokáselemek megszűnése mellett a fiatalabb korcsoportnál az akkulturáció folyamata is elkezdődött. Az akkulturáció a régi kultúra elvesztésével egyidejűleg egy új kultúrába való beilleszkedést jelent, ami a Baranya megyében élő csángók esetében elsősorban az 1930 után születettekre volt jellemző. LACZKÓ Mihály a Magyarországon otthonra lett csángókról írt tanulmányban közli, hogy az említett korcsoporthoz tartozók 82%-a elvégezte az általános iskola nyolc osztályát, és az áttelepülés-kor legfeljebb 15–16 évesek voltak.⁸⁰ A letelepedés időszakában nehéz helyzet fogadta az újonnan érkezetteket: több család kénytelen volt együtt élni a kitelepítésre ítélt svábokkal, és a földművelés, gazdálkodás elindítása is nehézségekbe ütközött. Az egyházaskozári gazdálkodás és a környező falvak mezőgazdaságának háború utáni helyzetéről LACZKÓ Mihály HALÁSZ Péter tanulmányából a következő megállapításokat idézi: *„Az 1945-ös földosztás Egyházaskozáron nem egészen úgy zajlott le, mint az ország más vidékein. Itt ugyanis nem a nagybirtokot osztották fel – ilyen*

⁸⁰ Laczkó 1999. 200–202.

nem is volt –, hanem a kitelepített németek földjét. Nem a helybéli földnélküliek és törpebirtokosok voltak az igénylők, hanem a Bácskából menekült moldvai magyarok. A földosztás eredményeként az egyházaskozári családok 85 százaléka jutott önálló gazdasághoz, ugyanakkor Kozáron nem voltak ún. kulákbirtokok, mindössze 6 olyan gazdaság volt, amelynek területe meghaladta a 20 kh-t. Így az idekerült csángók háromnegyed részéből kis- és középbirtokos lett... Növelte a bajt, hogy a Moldvából idekerült csángók a helybeliekhez viszonyítva igen elmaradott gazdálkodási kultúrával rendelkeztek. Más volt a vetési, növénytermesztési, állattenyésztési kultúrájuk. Az új gazdálkodási fogásokat úgy lesték el az itt maradt sváboktól, illetve felvidékiektől. Ezért kezdetben csak nehezen tudtak megélni.”⁸¹ Az említett nehézségek miatt a nyolc osztályt végzett fiatalok a Baranya és Tolna megyei városok szakmunkásképzőiben, 9%-uk érettségit is biztosító középiskolákban tanult tovább, illetve a termelőszövetkezetbe be nem lépett családokból a férfiak, valamint a középfokú oktatásból kimaradt fiatalok elhagyták a falut és a környéken levő Szászvár, Nagymányok, Hidas, Komló és Pécs bányáiban, vagy Komló és Sztálinváros (Dunaújváros) építőtelepein helyezkedtek el. Az 1950-es években a kirajzással, a második migrációs hullámmal kezdődött el a fiatalabb generáció akkulturizációja, amely az 1960-as években csak erősödött: „Az első nemzedék még ingázva járt Pécs és Komló bányáiba, Dombóvár, Kaposvár, Szekszárd üzeméibe. A következő nemzedék már le is telepedett, otthont alapított ezekben a városokban.”⁸² Egyházaskozáron a természetes népszaporulat csökkenése és a második migrációs hullám miatt 1990-re 323 moldvai származású lakos maradt (a háború után 590 fő telepedett le). Mekényesen a 10 betelepülő családdal érkezett 64 moldvai csángóból 4 család maradt, amelyben 8-an éltek. A Szárászon letelepedett 50 családból az elköltözések miatt mindössze 9 család maradt. 1994. november 2-án jártam utoljára Szárászon. Azon a napon a következő sorok kerültek a jegyzetfüzetembe: „A faluban jelenleg kilenc moldvai család maradt, a többi elköltözött. Elgondolkoztató, hogy 1980-ban, 14 éve még halottak estéjén Benke Jánosné diószényi asszony imádkozva járta végig a pusztinai áttelepültek sírjait, akik ezért a sírnál borral, kaláccsal kínálták. A pusztinai szokás a nyolcvanas évekig töretlenül élt a szárásziak körében. Most? Az elköltözöttek helyére az ország legtávolabbi részeiből beköltözöttek jöttek, akik Szárászon, a »világ végén«, hiszen innen út sem megy tovább, fillérékért vehettek házat. Majd’ másfél évtizeddel később az immár kidőlt kerítésű, málló vakolatú házakban élők talán azt sem tudják, milyen falu volt ez 14 éve.”

⁸¹ Uó. 1999. 200.

⁸² Uó. 1999. 202.

1994-ben az egyházaskozári általános iskola nyolcadik osztályosai között, tizenhét tanuló részvételével végeztem egy felmérést. A megkérdezett tanulók származásával kapcsolatos kérdésekre adott válaszokból kiderült, hogy a tizenhét gyerekből négynek volt azonos származású nagyszülője, akik egy esetben voltak, apai és anyai ágon egyaránt moldvai származásúak. A megkérdezett tanulók között nyolcnak volt legalább az egyik nagyszülője csángó. A származáson kívül a családra, hon- és népismeretre, a csángók településtörténetére, tájszó és népszokás ismeretre, valamint szabadidő eltöltésére vonatkozó kérdésekre válaszoltak. A felmérés kiértékelése saját tanulsággal szolgált: kiderült, hogy az egyházaskozári tizenégy éves fiatalok körében a moldvai eredet kizárólag a szülők, nagyszülők származásával kapcsolatos ismeretekben mutatkozik meg. A moldvai nyelvjárás kifejezéseit, az egyes falvak elhelyezkedését, bizonyos szokásokat vagy népdalokat ugyanúgy ismerték a moldvai, a sváb vagy az erdélyi magyar származású diákok. A hagyományozódás, a kultúra átadásának és átvételének folyamatát jól érzékeltetik az ismeretek forrására vonatkozó kérdéscsoportra adott feleletek: a kérdezett nyolc moldvai népdal ismertségére összesen 16 igen válasz érkezett; hat tanuló egy éneket, öt tanuló két éneket ismert, a többi egyet sem. A tizenegy gyerekből csak három olyan akadt, aki családjában édesanyjától vagy valamelyik nagyszülőltől tanulta az említett dalokat, a többi nyolc gyerek az iskolában. Ugyanezt az arányt mutatták a moldvaiak történetére, népi kultúrájára vonatkozó kérdésekre adott válaszok. Az iskolai ismeretszerzéssel kapcsolatos feleletekből kiderült, hogy a moldvaiak hagyományos kultúrájával, illetve a Moldvával kapcsolatos magasabb ismeretszint meghatározója nem a származás, hanem az, hogy az illető diák tagja vagy sem a moldvai kulturális értékeket közvetítő népdalkörnek. Esetükben az idegen kulturális hatások és a migrációs jelenségek miatt családjuk idősebb tagjai is legfeljebb csak töredékes hordozói a hagyományos moldvai kultúrának, azt már nem tudják tovább örökíteni. Napjainkra a család hagyományhordozó és közvetítő szerepe beszűkült, az abban nevelkedő gyermekek a kulturális értékek legnagyobb részét nem családjuk emberi kapcsolatain keresztül, hanem iskolában, tanórai keretben, illetve a tömegkommunikációs eszközökön, elsősorban a televízióból szerzik, és ennek következtében már a tömegkultúra értékeinek hordozóivá válnak. A hagyományos faluközösségekben élő családok által közvetített tradicionális kultúra hagyományozódásának alapja a családtagokat, a rokonságot és az egész közösséget átszövő és összetartó emberi kapcsolatok hálózata. Ezt elveszítve és tantervi keretbe sűrítve vagy elektronikus eszközökre cserélve olyan veszteség érhet bennünket, amit észelve csak annyit érezhetünk: valami nagyon hiányzik modernnek és korszerűnek nevezett életünkéből.